

FATABUREN 1998

KÄNN DIG
SJÄLV

KÄNN DIG SJÄLV

NORDISKA MUSEET

KÄNN DIG SJÄLV

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK FATABUREN 1998

Fataburen 1998

ISBN 91 7108 428 2 ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör *Ingrid Bergman*

Grafisk form *Linn Fleisher*

Omslag *Collage av fotografier ur boken*

Foto om intet annat anges *Sören Hallgren, Nordiska museet*

Tryckt hos MediaPrint, Uddevalla AB 1997

ETT STYCKE INDIEN I NORDISKA MUSEET

Berit Eldvik

Det händer att föremål som legat stilla i sina magasin i årtionden plötsligt träder fram och blir magiska. Det kan bero på att den som tar i dem har fått "nya ögon" och ser det som ingen tidigare sett och får dem att berätta sin ibland märkliga historia. Något sådant hände då jag sökte efter lämpliga exempel på tidiga europeiska kattuntryck inför en utställning. Dessa skulle illustrera hur europeerna under 1700-talet försökte efterlikna de indiska handmålade kattuner som började importeras vid mitten av 1600-talet och väckte sådant uppseende och efterfrågan att de blev inspirationskälla och utgångspunkt för hela vårt moderna tygtryckeri.

Sökandet börjar direkt i textilmagasinet i Nordiska museet, högst upp på vinden, i lådan märkt Sängklädslar. Några är gamla bekanta men det ligger andra, vikta så att man inte ser framsidan. I det trånga utrymmet finns ett ledigt bordshörn där jag försiktigt vecklar upp ett stort tygsjok för att åtminstone få ett hum om detta är något av intresse.

Ooh, vad är detta? Jag måste se mera! Ett tunt fint bomulls-

tyg med ett myllrande mönster i en tryckteknik och en färgskala med röda nyanser som känns mycket annorlunda allt annat. Vecklar upp nästa tygstycke. Det är av samma typ men här finns också den indigoblå färgen med. När jag får upp ett tredje tygstycke är det så stort att bordet inte räcker till. Måttar med handen – nästan tre meter långt och knappt två meter brett. Det är ett sanslöst motiv med ett blommande träd. Blommorna är jättelika och vilt exotiska och har egentligen inget släktskap vare sig med trädet eller inbördes med varandra. Några mönsterrapporter går inte att finna, det är ett stort mönster utan upprepningar. Det finns ytterligare ett tygstycke som är ännu större men betydligt mer behärskat i mönstret med välkända sengustavianska blomslingor. Nu är jag alldeles exalterad och i mina anteckningar finns idel utrop i marginalen: "Fantastiskt! Vad är detta! Måste kollas!"

Flyger ned för trapporna till mitt tjänsterum, hämtar standardverket *Origins of Chintz* och börjar bläddra. Det är som jag börjat misstänka, det som ligger i lådan är inte europeiska kopior. Det är fyra original. Riktiga indiska handmålade kattuner, eller palamporer (av ett hindu-persiskt ord *palamposh* som betyder sängöverkast) som de stora tygstyckena kallas, då de är uppdelade på detta vis med ett stort avpassat spegelmönster med kantbård runtom. De är avsedda att hänga på väggen i hela sin längd eller täcka en säng. Senare lyckades jag spåra upp ytterligare två palamporer i samlingarna.

Varför hade jag då inte redan vid den förberedande genomgången av föremålskatalogen sett att vi hade flera indiska handmålade kattuner? Jag granskade katalogkorten på nytt. Det fanns inte någon enhetlig beteckning för dem som gav en ledtråd, allra minst benämningen *palampore*. Några kallades tygprov, en överkast och en annan gömde sig bland borddukar. Samtliga hade som angiven teknik: tryck. Hänvisning till Indien som tillverkningsland fanns inte i något fall på dessa stora stycken. Endast två var fotograferade. Det kändes som en kurragömmalek. Uppenbarligen hade ingen i museet tidigare reagerat utan låtit sig förledas att tro att detta var tryckta kattuner och inte

Palampore med ett blommande träd i mittspegeln. Mönstret är målat för hand med olika betmedel före styckfärgning. Ursprungliga mått är ca 260x200 cm. Tyget har någon gång klippts itu och 20 cm av mitten saknas samt hälften av högra sidans bård. Tillverkad på Coromandelkusten omkring 1750–1775. Uppsatsens samtliga foton Birgit Brånvall.

sett något speciellt hos dem trots frånvaron av mönsterrapporter. De flesta hade förvärvats och katalogiserats i början av seklet, innan någon speciell textil expertis fanns i museet.

Med hjälp av jämförande bilder och uppgifter går det att hänföra fynden till mitten och senare delen av 1700-talet. De är tillverkade på den del av Indiens sydöstsida som kallas Coromandelkusten. I den enklaste av miljöer, utomhus på marken vid stranden, kom dessa lyxartiklar till. Det var en tidsödande process i många steg genom samarbete mellan mönstertecknare, tygmålare, färgare och tvättare, var och en högt specialiserad i ett urgammalt hantverk, utvecklat redan före vår tideräknings början.

INDIERNA MÄSTARE PÅ KATTUN

Färgen var inte tryckt på tyget som den dittills varit i europeiska tygtryck. Det speciella är det betningsförfarande som indierna utvecklat till mästerskap. Med olika former av metallsalter betades de mönsterbildande partierna för att få färgen att ingå en oupplöslig förening med bomullsfibern. Efter det att betämnet applicerats på tyget kunde detta doppas i ett färgbåd och färgen fäste då enbart på de betade ställena. Beroende på vilken beta som användes kunde samma färgämne ge upphov till olika kulörer. En järnhaltig fusion fick den röda färgen att bli svart, en alunfusion gjorde den lysande röd och en blandning av dessa gav violett, allt i samma färgbåd. Lade man på en omgång betämne blev färgen ljus, lade man på flera lager blev den starkare. Att kunna hantera de olika betämnena och känna deras egenskaper var kattunmålarens hemlighet. Européerna kände inte alls till ett sådant förfarande innan de kom i kontakt med de indiska kattunerna och hade inte heller samma behov av det så länge de färgade och tryckte på ull- och linfibrer.

Hela den indiska bet- och reservagemetoden hänger intimt ihop med bomullsfiberns oförmåga att dra åt sig färg om den inte förbehandlats med olika ämnen å det noggrannaste. Alla de nödvändiga ämnena fanns i riklig mängd i landet, från buffelmjölken till de olika plantor och frukter som man funnit inne-

höll viktiga substanser. Det enda färgämne som kunde fästa på bomullen utan betning var den blå indigon men den kunde å andra sidan, genom sina speciella egenskaper, inte tryckas direkt på tyget utan hela tygstycket måste doppas i ett färgbåd, den s.k. kypen, för att först därefter få den blå färgen genom oxidation med luftens syre. Ville man därför ha ett blått mönster på tyget måste allt annat täckas över med ett skyddande skikt, ett reservage, oftast i form av smält vax. Även denna procedur ingick i kattuntillverkningen och sköttes av en speciell blåfärgare som kunde arbeta långt ifrån rödfärgaren. Tyget vandrade mellan olika hantverkargrupper under flera månader innan det var färdigt.

Hela denna ytterst komplicerade målnings-, reservage- och färgningsmetod tros ha uppstått mycket tidigt i Indien, där bomullen är en inhemsk växt som var föremål för odling och beredning redan under antik tid. Även indigon växte vild i Indien liksom den krappväxt, chaia, vars färgämne (alizarinet) gav den röda färgen. Alla de specifika växter som användes och vars egenskaper var i stort sett okända för europeiska tygtryckare måste noggrant analyseras av dessa och finna ersättare när metoden skulle anpassas efter våra förhållanden.

HANDELN MED INDISKA KATTUNER

De indiska kattunerna var för européerna till en början en biprodukt i den viktiga kryddhandeln med Sydostasien. Under medeltiden uppehölls denna handel av araberna för att under 1500-talet övertas av portugiserna. Handeln med de eftertraktade kryddorna som peppar, muskotnöt och kryddnejlika var en byteshandel. Köpmännen på Java var inte intresserade av västerländska varor. Sedan gammalt var indiska textilier det mest gångbara bytesmedlet. Handelskeppen fick därför först göra en vända till Indien och köpa mönstrade tyger och först i nästa steg byta till sig kryddor i handelsstäderna på Java. Ett och annat av dessa tygstycken kom via portugisiska skepp till Europa där de gick under benämningen pintados (målningar), men blev nog mest sällsamma gästspel. Mycket litet är bevarat. Sedan hol-

Del av mönstret i en palampore, färgad i enbart den röda chaiafärgen.

De olika färgnyanserna beror på vilka metallsalter som ingått i betningen av varje detalj.

ländare och engelsmän i slutet av 1500-talet övertagit herraväldet över världshandeln till havs och därmed kryddhandeln började något hända. Befälet på de nybildade ostasiatiska kompaniernas fartyg tog ibland med sig stora, märkligt mönstrade tyger hem till sina egna gods och familjer. På engelska kallades de chintz, och på holländska sits av ett indiskt ord chitta som kan översättas med "fläckigt eller brokigt tyg". Omkring 1640 förstod man inom kompanierna att det fanns en efterfrågan på dessa exotiska varor och man anade en ny vinstbringande bransch.

Kompaniernas handlare insåg snart att kattunerna kändes alltför exotiska för den europeiska marknaden. Man vurmade under denna tid visserligen för exotiska inslag i heminredningen men enbart i form av kinesiska stilelement. Exotiskt var egentligen likvärdigt med kinesiskt. Den hinduiska stiltraditionen var något helt annat och fullkomligt okänd. För att öka säljbarheten på de nya varorna krävdes en anpassning efter rådande smak. Därför fanns redan tidigt en påverkan från såväl västerländska som kinesiska mönsterstilar i de indiska kattuner som såldes till Europa. Ombuden beställde t.ex. mönstren mot vit botten istället för den röda eller blå som var vanlig i Indien men som här ansågs för främmande. Så småningom sändes även mönsterblad med blommönster ritade i England och Frankrike eller mönstrade sidenvävnader eller t.o.m. tryckta franska tyger som mönsterförlagor. De indiska kattunmålarna följde aldrig dessa förlagor slaviskt utan tolkade dem utifrån sin egen stiluppfattning och blandade med den omisskännliga indiska fantasifloran så att när de europeiska mönstren kom tillbaka från Indien som palamporer och metervaror var de närmast oigenkännliga och alldeles lagom exotiska för engelska och franska köpare.

En av de faktorer som gjort att indiska kattuner fått en sådan otrolig spridning och popularitet på flera håll i världen var just den stora villigheten till anpassning efter kundens önskemål. I bevarade indiska tyger kan man direkt avläsa för vilken marknad de är avsedda. Persien, som var en viktig avnämare, har t.ex.

Den blå färgen är indigo. Tyget vaxas före färgningen på samma sätt som vid batik. Fina tandningar i konturerna och vita detaljer i det blå åstadkoms genom skicklig vaxpåläggning.

Indisk chintz använd som stolklädsel. Bambustammen är ett inlånat kinesiskt stildrag för att tillfredsställa europeisk smak. Från Coromandelkusten, omkring 1770–1780.

en stil starkt präglad av den persiska mattkonsten. Ostindien, Japan och Armenien var andra storkunder med egna mönsterkrav.

KATTUNFEBER I EUROPA

Det blev en framgång och en efterfrågan utan like när européerna väl fått kännedom om de märkliga indiska tygerna. "Kattunfebern" spred sig snabbt, grasserade som värst under 1680-talet men dröjde kvar länge. Den engelske författaren Daniel Defoe skrev 1708 om sina landsmäns "besatthet" efter indiska varor: "Dessa tyger smyger sig in i våra hus, gemak och sovrum. Gardiner, kuddar, stolsitsar och slutligen själva sängutrustningen, ja snart sagt allt, som tidigare var framställt av ylle och siden både för den kvinnliga klädseln eller våra hem kommer nu från den indiska handeln."

Jämfört med vad man haft att tillgå dessförinnan av tygtryck är det inte underligt att hänförelsen blev stor. Det var som nämnts pigmenttryck, av medeltida typ, där ett färgämne löstes i linolja och därefter trycktes med tryckstockar och stämplar direkt på tyget, företrädesvis linnelärft. Tygerna blev hårda och styva eftersom färgpigmentet låg på ytan utan att tränga in i fibrerna. Linoljelukten gick aldrig ur och färgen nöttes eller tvättades med tiden bort, om den alls gick att tvätta. Nu kom istället ytterst fintrådiga, mjuka och följsamma bomullstyger, lämpliga till både kläder och inredning, lysande i briljanta röda, blå, gröna, gula och violetta mönster. Tyger som gick att tvätta upprepade gånger, de indiska färgerna försvann inte utan blev tvärtom bara klarare för varje tvätt. Ett undantag var den gula färgen som inte alls hade samma hårdighet som rött och blått och försvann efter några tvättar.

Kvinnor och barn, men också män, klädde sig i den blom-miga grannlåten. Det fanns avsevärda kvalitetskillnader i de indiska bomullstyger. De finaste, de helt handmålade, kunde bara köpas av en förmögen överklass, medan de enklaste och billigaste framställda med tryckstämplar blev till foder och barn-kläder eller användes till tjänstefolket. Nyfiken undrar man var på kvalitetsskalan det täcke hamnar som omnämns i en ögonvittnesskildring från 1702 om Karl XI:s livsföring i fält. Där framhålles hur enkelt han levde och det står om hans sovvanor: "Jag har sett hans säng som intet annat är än utbredd halm på golvet med täcke av indisk kattun och så däröver ett hyende av blått kläde till örngott..." Skildringen är skriven av den franske ambassadören till franske kungen Ludvig XIV.

DEN INDISKA METODEN ÖVERFÖRS TILL EUROPA

Kattunerna gav genom sin tvättbarhet upphov till en ny syn på klädhygien och behovet av dem blev bara större. Indierna, med sitt tidsödande hantverksförfarande som tog veckor i anspråk för ett tygstycke, hann inte med i efterfrågan. Produktionskedjan var också känslig. Tygarbetarna tillhörde de fattigaste, utsatta för såväl hungersnöd under missväxtår som politiska aktioner från

invaderande härskare, vilket ofta stoppade upp produktionen under långa tider. Överallt i Europa försökte man få fram en inhemsk tillverkning, det gällde bara att komma hemligheten på spåren. Det första kattuntryckeriet grundades i Marseilles 1672. Därefter spreds tekniken snabbt till flera länder.

I Frankrike blev den hysteriska kärleken till indienner, som kattunerna kallades, ett allvarligt avbräck för den viktiga franska sidenindustrin. Där infördes redan 1686 tryckförbud efter krav från sidenvävarna. Liknande förordningar i form av höga skatter på inhemskt framställda indienner och förbud att trycka på ren bomullsväv följde snart även i England för att skydda siden- och ylleindustrin där. Det blev också införselförbud för indiska textilvaror.

Efterfrågan och intresset för indiennerna minskade däremot inte, utan förordningarna kringgicks på alla sätt och baddade för smygtillverkning och smuggling i stor skala.

Medan tryckförbuden hindrade en utveckling av trycktekniken i Frankrike och England, rådde i Holland gynnsammare förhållanden. Här fanns inga förbud och kattuntryckning räknades som ett fritt yrke utan skråtvång. Därför kunde den nya tillverkningen breda ut sig mycket snabbt, sedan den väl introducerats i landet 1678. Hit till friheten flydde även franska tryckare.

Amsterdam var stapelhamn för införda kattuner från Indien och landet blev centrum för såväl kattunhandel som kattuntillverkning under 1700-talets första hälft.

ENGLAND FÖRNYAR TEKNIKEN

Under andra hälften av 1700-talet då näringsförbuden upphört i både England och Frankrike, tog dessa länder snabbt över ledningen och en mycket omfattande experimentverksamhet, framförallt i England, satte fart på utvecklingen av färgkemi och trycktekniker. Nya metoder avlöste varandra med bara få års mellanrum. Det var aldrig tal om att använda ett sådant hantverksförfarande som i Indien. Det skulle ha blivit alltför tidskrävande och olönsamt och dessutom fanns inte sådan skicklig

Element från många olika stilar och kulturer sammansmälts av kattunmålarna till något specifikt indiskt. Detalj av myllret kring foten av ett blommande träd.

arbetskraft att tillgå. I Europa var man från första början inriktad på tryckning med tryckstockar och när hemligheten med betningsförfarandet var avslöjad, användes tryckstockar för att applicera de olika betämnena. Ett viktigt framsteg var när engelsmännen lyckades trycka med den svåra indigon direkt på tyget och på så vis slapp det omständliga reserverandet. Européernas strävan var att på rationell väg så mycket som möjligt efterlikna de indiska kattunerna men genom användningen av tryckstockar som gav identiska, upprepade motiv kunde de aldrig uppnå samma frihet i mönstringen och färgpåläggningen som vid penselmålning.

Palampore betyder sängöverkast. Tygerna användes ofta till praktfulla sängklädselar och kunde beställas i kompletta set för sängkammaren genom direktkontakt med de engelska fabrikerierna på Cormandelkusten. The Garrick Bed, klädd med indisk chintz 1774, nu i Victoria and Albert Museum, London. Foto Victoria and Albert Museum, Picture library.

SVENSK KATTUNTILLVERKNING

Sverige låg långt efter utvecklingen i dessa länder. Först på 1720-talet, under den period då staten på alla sätt försökte uppmuntra en inhemsk textiltillverkning, fick vi ett kattuntryckeri med nymodiga kontinentala tryckmetoder. Det var på Jonas Alströmers initiativ som en holländsk kattuntryckare vid namn Jan de Broen inkallades till Sverige 1722. Han hade då en tid

varit verksam i Londonområdet. Efter några år i Alingsås hos Alströmer fick han 1729 privilegier för vårt första kattuntryckeri beläget vid Sickla, sydost om Stockholm.

För att skydda den spirande svenska industrin och för att förhindra import av alltför dyrbara lyxartiklar hade även Sverige en hel del s.k. överflödsförordningar. Utländska kattunttyger var en sådan lyxvara som förbjöds i 1734 års förordning. Detta hjälpte väl de fåtaliga svenska kattuntryckerierna att överleva men lyckades inte hindra att europeiska kattuner på olika sätt smugglades in i landet, vilket framgår av bevarade plagg och inredningstextilier.

HUR HAMNADE DE INDISKA KATTUNERNA I SVERIGE

På illegala vägar får man därför tänka sig att de indiska stora tygstyckena kommit till Sverige. Men hur? Och när? Och till vem? Jag vet inte än. Den enda hjälp föremålen ger är den stämpling som återfinns på samtliga i museets ägo. Det är det engelska ostindiska kompaniets stämpel, som visar att kattuner-na i dessa fall först fraktats till England – det engelska importförbudet gällde endast om varorna skulle stanna i England, vidareförsäljning till andra länder var däremot tillåten.

En genomgång av Anders Berchs unika samling av tygprover från 1740–1760-talen gjordes för att se om där fanns någon information. Den visade sig innehålla ett enda prov på ”målat tyg” under benämningen ”Demitis-Chitz” från Coromandelkusten. Även på detta lilla prov, bara ca 10x10 cm, finns en mycket diffus och helt oläslig stämpel. Ytterkonturerna och färgen liknar dock den engelska kompanistämpeln som användes under 1760-talet. En annan bit indiskt kattunttyg i museets ägo, inte så storskaligt i mönstret, saknar stämpel men har i gengäld uppgiften att det hemförts från Indien på 1760-talet av Mathias Holmers som var kapten i Ostindiska Kompaniet. Men då har väl en hel del kommit den vägen? Nej, detta måste ha varit en helt privat affär vid någon mellanlandning. Svenska Ostindiska Kompaniet bildades inte förrän 1731, 130 år efter det engelska och holländska, och då var engelsmännens och holländarnas

handelsmonopol på Indien alltför starkt. Svensk ostindisk handel kom därför att helt koncentreras på Kina. Under 1750- och 1760-talen gjorde skeppen visserligen mellanlandningar i Suratte på Indiens västkust där de under stort motstånd från konkurrenterna lyckades bedriva viss handel. I en reseskildring får man veta att "målade tyger" fanns till salu men inget om att sådana ingick i handeln. Det var ju som sagt införselsförbud för utländska kattuner. Det tycks mest ha varit enklare omöstrade bomullstyger som hemfördes till Sverige.

En intressant fråga är förstås vilka, förutom kungen och kompanikaptener, som från början ägt och haft råd att skaffa dessa exklusiva, mycket dyrbara stoffer. Om detta berättar inte heller kataloguppgifterna. Att de enbart kan ha hört hemma i slotts- och herrgårdsmiljö är nog givet. Inredningsmodet från kontinenten föreskrev palamporer och indienner som lämpliga i informella utrymmen, såsom sovrum och kabinett, för en komplett exotisk rumsmiljö. De stora måtten på tygerna vittnar om att det behövdes rejäl takhöjd där de sattes upp. Genom att alla palamporer jag hittade har blivit mer eller mindre beskurna eller ituklippta kan man gissa sig till att de förpassats till enklare utrymmen när de blivit omoderna och så småningom bytt ägare och anonymiserats. De tycks dock ha varit i lång och trogen tjänst, alla sex bär spår av förslitning men också av kärleksfull omvårdnad. De är lappade och lagade men har inte förlorat charmen i sin egenartade färgskala och den märkliga mönsterfloran. Denna speciella utstrålning, som frapperar var och en som studerar dem, har fått någon att trots okunnigheten om dess historia spara ett gammalt tyg sönderklippt i bitar och så småningom lämna det i museets förvar.

Det engelska ostindiska kompaniets stämpel på baksidan av en bit indisk chintz. VEIC = United East India Company.

De tunna bomullstygena har slitits hårt men vårdats ömt. Baksidan av en palampore full med lappar av enfärgade och tryckta tyger.

